

SCIENTIFIC JOURNEYS IN THE PURSUIT OF HADITH IN THE ACTIVITIES OF ANDALUSIAN MUHADDITHS

Mukhriddin Jurayev

Senior Lecturer

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Denov, Uzbekistan

E-mail: mukhriddin241992@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: Hadith, rihla, narration, narrator, isnad, text, sahih, Bukhara, Termez, Medina, Mecca

Received: 23.02.25

Accepted: 25.02.25

Published: 27.02.25

Abstract: While the Islamic East, the primary center for the emergence and development of Islamic sciences, was undergoing the period of systematic documentation of Hadith literature, the West witnessed the conquest of Andalusia and the efforts of Muslims to settle in this region. However, it is evident that scholarly activities in Andalusia began to flourish rapidly after its conquest. Although various factors influenced the formation and development of Hadith studies in Andalusia, one of the most significant factors can be attributed to the rihla (scholarly journeys for the pursuit of Hadith knowledge) undertaken to the East. As a result of these rihla conducted by Andalusian Hadith students, they brought the scholarly knowledge of the East to Andalusia, contributing to the advancement of Hadith studies in the region.

ANDALUSIYA MUHADDISLARI FAOLIYATIDA HADIS TALABIDA ILMIY SAFARLAR

Muxriddin Jo'rayev

Katta o'qituvchi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Denov, O'zbekiston

E-mail: muxriddin241992@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Hadis, rihla, rivoyat, roviy, sanad, matn, sahih, Buxoro, Termiz, Madina, Makka

Annotatsiya: Islomiy ilmlarning paydo bo'lib rivojlangan asosiy markazi bo'lgan Sharq Islom dunyosi hadis ilmini tizimli

ravishda yozib olish davrini boshidan kechirgan paytda, g'arbda Andalusiya yangi fath qilingan va musulmonlar bu hududga joylashishga harakat qilgan davr bo'lgan. Biroq, Andalusiya'dagi ilmiy faoliyatlar fathdan keyin darhol tez sur'atlar bilan boshlanganini ko'rish mumkin. Hadis ilmining Andalusiya'da shakllanishi va rivojlanishiga turli omillar ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, ular orasida eng muhim omillardan biri Sharqqa amalga oshirilgan rihlalar (hadis ilmida ilmiy safar) bo'lgan degan fikrni ilgari surish mumkin. Andalusiya'lik hadis talabalari amalga oshirgan rihlalar natijasida Sharqning ilmiy bilimlarini Andalusiya'ga olib kelishgan va bu bilimlarni ishlab chiqarib, hadis ilmining Andalusiya'da rivojlanishiga hissa qo'shishgan.

Xususan, III/IX va IV/X asrlarda amalga oshirilgan rihlalar Sharqning hadis bilimlarini Andalusiya'ga olib kelgan rihlalar bo'lib, ularning alohida ahamiyati bor.

НАУЧНЫЕ ПУТЕШЕСТВИЯ В ПОИСКАХ ХАДИСОВ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АНДАЛУССКИХ МУХАДДИСОВ

Мухриддин Джурсаев

старший преподаватель

Институт предпринимательства и педагогики им. Денова

Денау, Узбекистан

E-mail: muxriddin241992@gmail.com

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Хадис, рихла (учёное путешествие), передача (накль), передатчик (рави), иснад (цепочка передатчиков), текст (матн), сахих (достоверный), Бухара, Термез, Медина, Мекка.

Аннотация: В то время как исламский Восток, являющийся основным центром возникновения и развития исламских наук, переживал период систематической документации литературы хадисов, на Западе происходило завоевание Андалусии и усилия мусульман по освоению этого региона. Однако очевидно, что научная деятельность в Андалусии начала стремительно развиваться после её завоевания. Хотя на формирование и развитие изучения хадисов в Андалусии повлияли различные факторы, одним из наиболее значимых можно считать рихлу (учёные путешествия с целью изучения хадисов), предпринятые в сторону Востока. В результате этих рихл, осуществлённых андалусскими студентами, изучающими хадисы, они принесли научные знания Востока в Андалусию, что способствовало

KIRISH: Islom dunyosida Umar ibn Abdulaziz tomonidan rasmiy tadvin harakatining boshlangan II/VIII asrning boshlari, G'arbda Andalusiyaning fath qilingan davriga to'g'ri keladi. Hadislarning tasnif qilinishi va birinchi hadis asarlarining yozilishi bilan birga tez rivojlanayotgan hadis ilmining Andalusiya qachon va kimlar tomonidan yetkazilgani ko'plab tadqiqotlar mavzusi bo'lgan.

Andalusiya fathida sahoba tabaqasiga mansub shaxslar qatnashmaganligi ma'lum. Tarixchi Abu Said ibn Yunus (vaf. 347/957-958) Munzir ibn Said ismli sahobiyning Andalusiya kirganini rivoyat qilsa-da, boshqa tarixchilar uni bu masalada qo'llab-quvvatlamaganlar. Tobiin tabaqasiga mansub ko'plab shaxslar Andalusiya borgan bo'lsa-da, ularning soni, ismlari va Andalusiya qolgan muddatlari haqida ixtiloflar mavjud. Abdulmalik ibn Habib (vaf. 238/852-853) tobiinlar orasida Andalusiya kirgan uch kishi borligini aytgan bo'lsa, Mag'riblik tarixchi va geograf Ibn Said (vaf. 685/1286-1287) o'n olti tobiining ismini zikr qilgan. "At-Tanbih va at-ta'yin liman dahala al-Andalus min at-tobiin" asarida bu masalaga alohida to'xtalgan Ibn Bashkuval (vaf. 578/1182-1183) esa yigirma sakkiz tobiining Andalusiya kirganligini rivoyat qiladi[7].

Tobiinlar orasida Andalusiya kelgan shaxslarning shaxsiyatiga qarab, ular orasida turli xil fazilatlar ega bo'lgan shaxslar borligi ko'rinadi. Ularning orasida qo'mondonlik yoki ma'muriy lavozimlarda bo'lganlar bilan birga, ilmiy shaxsiyati bilan tanilgan va hadis rivoyatlari ma'lum bo'lgan shaxslar ham bor. Masalan, Mug'ira ibn Abu Burda (vaf. 91-100/709-718), Hanash as-San'oni (vaf. 100/718-719), Abdulloh ibn Yazid al-Hubuliy (vaf. 100/718-719), Ulay ibn Raboh (vaf. 117/735-736) va Hibbon ibn Abu Jabala al-Qurashiy (vaf. 122/739-740) kabi ismlar hadis rivoyat qilgan olimlar yoki roviylardir. Ularning orasida Ulay ibn Raboh besh yuzdan olti yuzgacha hadis rivoyat qilgani aytilsa, Hanash as-San'oniyning hadislari Kutub-i sitta mualliflari tomonidan rivoyat qilingan[3]. Biroq, bu shaxslar hadis ilmidagi bilimlari bilan tanilsalar-da, ularning Andalusiya hadis o'qitganliklari haqida aniq ma'lumotlar topilmagan. Agar ular hadis o'qitgan bo'lsalar ham, ularning shogirdlari noma'lum.

Mavjud ma'lumotlarga qarab, hadisning Andalusiya birinchi marta kirib kelishi II/VIII asrning ikkinchi yarmida bo'lganligi aniqlandi. Muoviya ibn Solih (vaf. 158/774-775), Sa'saa ibn Sallom (vaf. 192/807-808), G'ozi ibn al-Qays (vaf. 199/814-815), Ziyod ibn Abdurrahmon (vaf. 204/819-820), Abdulmalik ibn Habib (vaf. 238/852-853) va boshqa olimlar hadisni Andalusiya yetkazgan shaxslar sifatida aniqlanishi mumkin. Ularning orasida Muoviya ibn Solih, Sa'saa ibn Sallom va Abdulmalik ibn Habib hadisni Andalusiya birinchi bo'lib olib

kelgan shaxslar sifatida zikr qilinadi. Ziyod ibn Abdurrahmon va G'oz ibn al-Qays esa Imom Molikning "Muvatto" asarining Andalusiyadagi birinchi roviylari sifatida tilga olinadi.

Biroq, son jihatidan oz bo'lgan bu muhaddislar, ehtimol bu davrda hadisga qiziqishning pastligi sababli, ilmiy majlislar tashkil qilib, tizimli hadis o'qitish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar va o'zlarining rivoyatlarini tadvin qiladigan shogirdlar ham yetishtira olmaganlar. Buxoriydan tashqari Kutub-i sittaning isnodlarida ismi zikr qilingan Muoviya ibn Solihning Andalusiyada qiziqishga sazovor bo'lmaganligi, bu davrda hadis ilmiga bo'lgan qiziqishning pastligining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu holat, keyingi davr Andalusiya muhaddislaridan Muhammad ibn Vaddoh va Yahyo ibn Main o'rtasidagi suhbatda aniq ko'rinadi. Muhammad ibn Vaddoh Yahyo ibn Main yoniga kelganida, Yahyo ibn Main undan: "Muoviya ibn Solihning hadislarini to'pladingizmi?" deb so'raydi. Muhammad ibn Vaddoh: "Yo'q", deb javob beradi. Yahyo ibn Main: "Buni qilishingizga nima to'sqinlik qildi?" deb so'ragach, Ibn Vaddoh: "Muoviya kelganida, odamlar ilm ehli emas edi", deb javob beradi. Shunda Yahyo ibn Main: "Vallohi, sizlar katta bir ilmdan mahrum bo'ldingiz", deydi[4].

Hadis ilmi bo'yicha qiziqishning kam bo'lishining ko'plab sabablari mavjud. Hali tashkil topish davrida bo'lgan davlatning har doim hujumga ochiq bo'lgan holati va siyosiy beqarorliklar yuzaga kelishi, bu holatning asosiy sabablaridan biri sifatida ko'rsatilishi mumkin. Ko'rinib turibdiki, ichki nizolar bilan mashg'ul bo'lgan xalq, ilm bilan shug'ullanadigan muhitga hali yetib kelmagan. Yana bir muhim sabab esa, Andalusiyaliklarning fiqh ilmi bo'yicha ko'rsatgan qiziqishi hadis ilmini soyada qoldirganligidir. Bu holatda, III/IX asrgacha Andalusiyada ta'sirli bo'lgan Molikiy fiqh olimlarining roli katta bo'lgan. Andalusiyaga birinchi bo'lib kirgan kitob bo'lgan Imom Molikning "Muvatto" asariga Andalusiyaliklar ko'proq fiqh kitobi sifatida qarashgan va unga amal qilish maqsadida uni o'rganishgan. Furu' (fiqhiy hukmlar) bilan amal qilishni yetarli deb bilishgan. Imom Molikning shogirdlarini kam hadis rivoyat qilishga undashi ham, Molikiy mazhabi keng tarqalgan Andalusiyada hadis ilmi bo'yicha qiziqishni pasaytirgan bo'lishi mumkin. Imom Molikning ikki shogirdi Abdulhamid va Ismoilga: "Sizlarning bu ishni, ya'ni hadisni yaxshi ko'rganingizni ko'ryapman. Agar Alloh sizlarni undan foydalandirishni istasangiz, unda uning rivoyatini kamaytirib, ma'nosiga chuqurroq etibor qaratib, chuqur tushunishga harakat qiling", degan ogohlantirishi, Imom Molikning shogirdlari ko'p bo'lgan Andalusiyada ta'sirli bo'lganiga o'xshaydi.

Mavzu bo'yicha o'tkazgan tadqiqotida ispan tadqiqotchisi Isabel Fierro, hadisning Andalusiyaga kirib kelishini kechroq davrga olib boradi. Unga ko'ra, hadisning Andalusga kirib kelishi II/VIII asrning oxirlarida sodir bo'lgan. Fierro bu fikrini, Muoviya ibn Solih sharqiy Islom dunyosida mashhur muhaddis bo'lganiga qaramay, Andalusiyada tanilmasligiga

asoslanadi[1]. Sharqqa borgan Andalusiyalik ilm izlovchilar, Muoviyaning rivoyatlari haqida savollarga duch kelganlaridan so'ng, uning hadis ilmidagi ahamiyatini anglashgan va bu shaxslar orqali uning bu sohadagi faoliyati haqida ma'lumotga ega bo'lganlaridan keyin, Muoviyaning hadisni Andalusiyaga birinchi bo'lib olib kelgan shaxs ekanligini da'vo qilishgan. Biroq, natijada, Muoviya muhim hadis roviysi bo'lsa ham, hadisni Andalusiyaga olib kelmaganligi aniqlandi. Bundan tashqari, Fierro, Sa'saa ibn Sallomning Andalusiyadan tashqarida tanilmasligini, Misrlik tarixchi Ibn Yunusdan tashqari hech bir sharqiy roviylar kitobida uning ismi uchramasligini ta'kidlab, uning hadisni Andalusiyaga birinchi bo'lib olib kelgan shaxs bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlaydi[1].

Ushbu baholashlar bilan Fierro, Muoviya va Sa'saa hadis ilmini birinchi bo'lib olib kelgan shaxslar emasligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Ziyod ibn Abdurrahmon, G'ozi ibn Qays va Abdulmalik ibn Habibning "Muvatto"ning Andalusiyadagi birinchi roviylari ekanligini qabul qiladi. Biroq, Fierro buni hadisning Andalusiyaga kirib kelishi deb hisoblamaydi. Chunki unga ko'ra, "Muvatto" hadis adabiyotini ifodalash xususiyatiga ega emas. Fierroning yozib qoldirgan ma'lumotlariga qarasak, uning hadisning kirib kelishi deganida, ko'proq tizimli hadis ta'limini nazarda tutganligi ko'rinadi. Tarixiy manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, Fierro ko'rsatgan davrda tizimli hadis ta'limi bo'lmagan bo'lsa ham, hadisning II/VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Andalusiyaga kirib kelganligini aytish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD: Andalusiyada hadis ilmini o'rganish uchun avvalo Andalusiya tarixiga oid yozilgan tarixiy asarlar asosiy manbalar sifatida ko'rsatish mumkin. Ibn Izoriy (vaf. 712/1312-1313-yillardan keyin) Shimoliy Afrika va Andalusiya tarixi haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan "al-Bayonul-mug'rib fi axboril-Andalus val-Mag'rib" asari va Makkoriyning (vaf. 1041/1631-1632) Andalusiya tarixiga oid keng qamrovli "Nafhut-tib min g'usnil-Andalusir-rotib va zikru vaziriha Lisoniddin Ibnul-Xatib" asari bu manbalarning boshida turadi. Muhammad Abdulloh Inonning (vaf. 1986) "Davlatul-Islom fil-Andalus" va Mehmet O'zdemirning "Andalusiya musulmonlari siyosiy tarix" asarlari esa siyosiy tarixga oid zamonaviy manbalardan hisoblanadi.

Bir olimning sayohatlari (rihlalari) haqida ma'lumot beradigan eng muhim manbalar, albatta, rijol-tabaqot kitoblaridir. Shu sababli, Andalusiya muhaddislarining rihlalarini o'rganishda Andalusiya ulamolariga oid yozilgan tabaqot asarlari ushbu mavzuning asosiy manbalarini tashkil etadi. Andalusiya rijolini tanishtiruvchi ko'plab asarlar mavjud bo'lsa-da, bu asarlarning hammasini o'rganish imkoni yo'q. Shuning uchun rihlalarini o'rganadigan muhaddislarni aniqlashda Andalusiya tabaqot asarlari orasidan Ibnul-Faradiyning (vaf. 403/1013) "Tarixu ulamoil-Andalus" va Humaydiyning (vaf. 488/1095) "Jazvatul-muqtabis fi

tarixi rijoli ahli-l-Andalus” asarlari asos qilib olish mumkin va bu asarlarning Bashshor Avvod Ma’ruf tahqiqi bilan nashr etilgan nashrlari afzal. Ushbu kitoblardan olingan ma’lumotlar boshqa rijol manbalari yordamida chuqurroq tadqiq qilingan. Yuqorida tilga olingan ikki asar tuzilishi jihatidan eng qadimiy manbalar qatoriga kirishi va hijriy IV asrda yashagan olimlarning tarjimai-hollarini o’z ichiga olishi sababli afzal ko’rilgan. Ibnul-Faradiyning asari she’r, til, fiqh, hadis, geografiya, matematika va boshqa turli sohalarda mutaxassis bo’lgan 1651 olimning tarjimai-holini o’z ichiga oladi va alifbo tartibida tuzilgan. Tarjimai-hollarda olimning ismi, qaysi shahardan ekani, ustozlari, rihlari (agar bo’lsa) va rihllar davomida uchrashgan ustozlari, shogirdlari va vafot sanalari haqida ma’lumot berilgan. Humaydiyning asari esa Ibnul-Faradiyning asariga yozilgan dastlabki ilovalardan biri bo’lib, 988 tarjimai-holni o’z ichiga oladi. Asosan IV/X asrda, shuningdek V/XI asrning yarmigacha yashagan hadis, fiqh, til va tarix sohalarda mutaxassis bo’lgan olimlarning tarjimai-hollarini o’z ichiga olgan asarning tuzilishida avvalo ismi Muhammad bo’lganlarga joy berilgan, keyin esa alifbo tartibi qo’llanilgan. Muhammad ibn Horis al-Xushaniyning (vaf. 361/971) “Axborul-fuqaho val-muhaddisin”, Ibn Bashkuvolning (vaf. 578/1183) “Kitobus-Sila”, Dabbiyning (vaf. 599/1203) “Bug’yatul-multamis”, Ibnul-Abborning (vaf. 658/1260) “at-Takmila” kabi asarlari ham Andalusiy olimlari haqidagi tabaqot asarlaridandir. Andalusiy tabaqot asarlaridan tashqari, Zahabiyning (vaf. 748/1347-1348) “Siyaru a’lamin-nubalo” va “Tarixul-Islom va vafayotul-mashohir val-a’lom” kabi asarlari ham Andalusiy rijoliga oid ma’lumotlarni o’z ichiga olganligi sababli murojaat qilish mumkin bo’lgan asarlardir. Zamonaviy tadqiqotlar orasidan Mag’rib va Andalusiy geografiyasidagi hadis tadqiqotlari haqida ma’lumotlar o’z ichiga olgan Mustafu Muhammad Hamidatuning “Madrasatul-hadis fil-Andalus” va al-Husayn ibn Muhammad Shawotning “Madrasatul-hadis fil-Qayravon” asarlari muhim manbalar qatoriga kiradi.

Andalusiyada mashhur bo’lgan Ibn Hayr al-Ishbiliyning (vaf. 575/1179) “Fihristu Ibn Hayr” asari tadqiqot nuqtai nazaridan alohida ta’kidlanishi lozim bo’lgan manbadir. Muallifning dars olgan ustozlari va ularning asarlari nomlarini o’z ichiga olgan bibliografik asarlar bo’lgan “fihrist” turi ichida Ibn Hayrning “Fihrist”i, hadis ilmi hamda boshqa ilmiy sohalarda Sharqda yozilgan asarlar kimlar tomonidan, qayerda tinglanganligi va qaysi tarixlarda Andalusiyaga olib kelinganligi haqida muhim ma’lumotlarni o’z ichiga olganligi sababli foydalanish mumkin bo’lgan manbalardan biridir. Qozi Iyozning (vaf. 544/1149-1150) “Tartibul-madorik” asari Andalusiyadagi ray-hadis munosabatlari haqida taqdim etgan muhim ma’lumotlari tufayli ham tadqiqot uchun eng ko’p murojaat qilingan asarlardan biridir. Molikiy fuqaholar haqida yozilgan eng mashhur asar bo’lgan “Tartibul-madorik”da hijriy dastlabki to’rt asrda yashagan Andalusiyalik Molikiy fuqaholarning tarjimai-hollariga ham joy berilgan. Ushbu tarjimai-hollar

o'zining boy mazmuni bilan Andalusiya ilmiy hayoti haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.. Ijtimoiy fanlar sohasiga tegishli bo'lgan tadqiqotimizda induktiv usuli qo'llanilgan.

NATIJALAR: Andalusiya rivoyatlar tadqiq qilinganda, Buxoriyning "Al-Jome' as-sahih" asarining Firabriy va Nasafiy rivoyatlari bo'yicha ikkita rivoyati Andalusiya kirib kelganligi ko'rinadi. Bu ikkita rivoyatdan Firabriy rivoyati Andalusiya birinchi bo'lib kirgan rivoyatdir. Hubosha ibn Hasan Yahsubiy (vaf. 347/958-959), Abdulloh ibn Ibrohim ibn Muhammad Asiliy (vaf. 371/981-982), Muhammad ibn Yahyo ibn Zakariyo (vaf. 394/1003-1004), Muhammad ibn Ismoil ibn Muhammad al-Ansoriy va Abdulloh ibn Muhammad ibn Abdurrahman ibn Asad Ju'fiy kabi shaxslar "Al-Jome' as-sahih"ni erta davrda Firabriy rivoyati bilan Andalusiya yetkazgan ismlar qatoriga kiradi. Biroq, manbalarda ko'pincha Asiliyning ismi "Sahih"ni Andalusiya birinchi bo'lib olib kelgan shaxs sifatida tilga olinadi[3]. Ammo olib borilgan tadqiqotlar natijasida Buxoriyning "Sahih"i Asiliyning rivoyatidan oldinroq Andalusiya rivoyat qilinganligi ma'lum bo'ldi. Chunki Asiliy 360-366/970-976 yillari orasida "Sahih"ni Andalusiya rivoyat qilgan deb aytish mumkin. Asiliy 342/953-954 yillarda Asila mintaqasidan Qurtubaga kelib, davrning ulamolaridan ilm o'rgangan, so'ngra 351/962-963 yillarda Sharqqa safar qilgan. Haj vazifasini bajarish uchun borgan Makkada Firabriyning muhim roviylaridan biri bo'lgan Abu Zayd Muhammad ibn Ahmad al-Marviydan Buxoriyning "Sahih"ini tinglagan Asiliy Makkadan keyin Bag'dodga kirib, u yerda Abu Ahmad al-Jurjoniy (vaf. 373/983-984) dan ham "Sahih"ni tinglagan. O'n uch yilni Sharqda o'tkazgan Asiliy, xalifa II. Hakam (350-366/961-976) ning so'nggi davrlarida Andalusiya qaytgan. Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilganidek, uning 360-366/970-976 yillari orasida "Sahih"ni Andalusiya rivoyat qilganligi aniqlandi. Ibn Bertaal nomi bilan mashhur bo'lgan Muhammad ibn Yahyo ibn Zakariyo esa Asiliydan oldinroq "Sahih"ni Andalusiya yetkazganligi bilan e'tiborni tortadi. Chunki Ibn Bertaal 341/952-953 yillarda Sharqqa safar qilib, Misrda Abu Ali Sa'id ibn Usmon ibn Sa'id as-Sakan (vaf. 353/963-964) dan Firabriy rivoyati bilan Buxoriyning "Sahih"ini tinglagan. Andalusiya qaytgach, Ibn al-Faradiy kabi ko'plab yosh va qari kishilarga "Sahih"ni rivoyat qilgan Ibn Bertaal xalifa III. Abdurrahmon tomonidan qozi etib tayinlanganligi, uning III. Abdurrahmon davrida (300-350/912-962) Andalusiya bo'lganligini va 350/961-962 yildan oldin "Sahih"ni Andalusiya rivoyat qilganligini ko'rsatadi. Bu ma'lumot Ibn Bertaalning "Sahih"ni Asiliydan oldin Andalusiya rivoyat qilganligini tasdiqlaydi[6].

Ibn Bertaaldan tashqari, ba'zi olimlarning ham Asiliydan oldin yoki uning bilan bir vaqtda "Sahih"ni Andalusiya yetkazganligi ma'lum. Masalan, Hubosha ibn Hasan al-Yahsubiyning holati ham shunday bo'lganligi aytilishi mumkin. "Sahih"ning Andalusiya birinchi roviylari qatorida ismi tilga olinadigan Hubosha ibn Hasan al-Yahsubiy Qayravondan yoshligida

Andalusiya kelib, chegaradagi ribotlarda uzoq yillar xizmat qilgan. Ilm talabi bilan Sharqqa safar qilgan Yahsubiy Makkada Abu Zayd Muhammad ibn Ahmad al-Marviydan (vaf. 371/981-982) Buxoriyning “Sahih”ini tinglagan. Yahsubiyning Andalusiya qaytib, ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanganligi ma’lum bo‘lsa-da, qachon qaytganligi haqida manbalarda aniq bir sana keltirilmagan. Biroq, u 374/984-985 yilida vafot etganligini hisobga olsak, uning Buxoriyning “Sahih”ini eng kech 374/984-985 yilida Andalusiya olib kelganligini aytish mumkin. Ibn as-Sakan’dan “Sahih”ni tinglagan yana bir Andalusiya olimi Abdulloh ibn Muhammad ibn Abdurrahman ibn Asad al-Ju’fiyning “Sahih” rivoyati ham o‘xshash xususiyatlarga ega. 342/953-954 yillarda Sharqqa safar qilgan Abdulloh ibn Muhammad 343/954-955 yilida Misrda Ibn as-Sakan’ning uyida “Sahih”ni qiroat usuli bilan o‘qigan. Uning Andalusiya qachon qaytganligi ma’lum bo‘lmasa-da, vafot sanasi bo‘lgan 395/1004-1005 yilidan oldin Andalusiya ilmiy faoliyatini davom ettirganligini hisobga olsak, taxminan 345-395/956-1005 yillari orasida Andalusiya qaytganligi ehtimoldan yiroq emas.

Muhammad ibn Ismoil ibn Muhammad al-Ansoriy ham Ibn as-Sakan ismadi orqali Buxoriyning “Sahih”ini tinglab, uni erta deb hisoblanishi mumkin bo‘lgan bir vaqtda Andalusiya yetkazgan roviylardan biridir. U 343/954-955 yillarda Sharqqa safar qilib, Misrda Ibn as-Sakan’dan “Sahih”ni tinglagan. Muhammad ibn Ismoil’ning ham vafot sanasi bo‘lgan 394/1003-1004 yiliga qadar bo‘lgan bir vaqtda Andalusiya qaytganligi ma’lum.

Bu barcha ma’lumotlar asosida aytish mumkinki, Asiliydan tashqari Ibn Bertaal Muhammad ibn Yahyo ibn Zakariyo, Hubosha ibn Hasan al-Yahsubiy, Muhammad ibn Ismoil ibn Muhammad al-Ansoriy va Abdulloh ibn Muhammad ibn Abdurrahman ibn Asad al-Ju’fiy kabi shaxslarning har biri “Sahih”ni Andalusiya birinchi bo‘lib yetkazgan shaxs bo‘lishi mumkin. Ibn Bertaaldan tashqari boshqa ismlarning Andalusiya qaytish sanalari haqida ma’lumotlar mavjud bo‘lmagani uchun, qaysi biri “Sahih”ni Andalusiya oldinroq rivoyat qilganligini aniq aytish qiyin. Biroq, Ibn Bertaalning 350/961-962 yilidan oldin Andalusiya bo‘lganligi haqidagi manbalarda mavjud bo‘lgan ma’lumotlar “Al-Jome’ as-sahih”ning IV/X asrning birinchi yarmida Andalusiya kirib, 360/970-971 yilidan keyin Andalusiya qaytgan Asiliydan oldin “Sahih”ning Andalusiya rivoyat qilinganligini ko‘rsatadi.

Termiziyning “Sunan” asarining Muhammad ibn Ahmad ibn Mahbub (vaf. 346/957-958), Yusuf ibn Ahmad as-Saydaloni (vaf. ?) va Abu Homit at-Tojir (vaf. ?) kabi uchta ismni orqali Andalusiya kirganligi ma’lum. Bu rivoyatlar orasida Andalusiya eng erta Saydaloni rivoyati kirganligi qayd etilgan[12].

Bunda Yahyo ibn Muhammad ibn Yusuf al-Ash’ariy al-Jayyoni (vaf. 390/999-1000) Sharqqa qilgan safarida Abu Ya’qub Yusuf ibn Ahmad as-Saydaloni al-Makkiydan

Termiziyni "Sunan" asarini tinglagan va Andalusiyaga qaytgach uni rivoyat qilgan. "Sunan"ni Andalusiyada undan tinglab, rivoyat qilgan shaxs Ibn Abdulbar bo'lgan. Yahyo ibn Muhammadning vafot sanasi bo'lgan 390/999-1000 yilidan oldin "Sunan"ni Andalusiyada rivoyat qilganligi ma'lum bo'ladi. Ibn Mahbub va Abu Homit at-Tojir rivoyatlari esa VI/XII asrda Andalusiyaga kirgan[6].

Hijriy ikkinchi asrning ikkinchi yarmida Andalusiyaga kirgan hadis ilmi, Andalusiyalik hadis o'quvchilarining ilmning asosiy markazi bo'lgan Sharq Islom dunyosiga qilgan rihlallari natijasida rivojlangan va qisqa vaqt ichida Andalusiyada yuqori darajaga yetgan. Andalusiyalik muhaddislarning hijriy ikkinchi asrda boshlanib, III/IX va IV/X asrlarda tobora ortib borgan rihlallari tufayli Sharqning hadis boyligi Andalusiyaga olib kelingan va bu boylik Andalusiyalik muhaddislar tomonidan ishlanib, hadis sohasida o'ziga xos asarlar yaratila boshlandi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, rihlallarning Andalusiyada hadis ilmining paydo bo'lishi va rivojlanishidagi asosiy omillardan biri ekanligini aytish mumkin.

MUHOKAMA: O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida Andalusiyalik muhaddislarning rihlallari hijriy ikkinchi asrda boshlanganligi ko'rinadi. Bu asrda amalga oshirilgan dastlabki rihllar odatda Madina markazida bo'lib, Imom Molik bilan uchrashish va undan "Muvatto'"ni tinglash maqsadida amalga oshirilgan. III/IX asrdan boshlab esa Andalusiyalik muhaddislar rihllar geografiyasini kengaytirib, Baqi ibn Mahlad va Muhammad ibn Vaddoh kabi muhim shaxslarning rihllarida bo'lgani kabi Iroq mintaqasini o'z ichiga olgan keng qamrovli rihllarni amalga oshirganlar. IV/X asr esa Andalusiyadan Sharqqa qilgan rihllar nuqtai nazaridan eng yuqori cho'qqiga erishgan davr bo'lganligi ma'lum. IV/X asrda sodir bo'lgan ushbu qizg'in rihla faoliyatida davr xalifalarining katta ta'siri bo'lgan. Ilmga qiziqishi bilan mashhur bo'lgan va shaxsan o'zlari ham ilm bilan shug'ullangan xalifa Abdurrahmon III va Hakam II ning, umumiy olganda olimlarga va xususan muhaddislarga ko'rsatgan yordamlari ilmiy sohada katta yuksalishga sabab bo'lgan. Sharqdan Endülüsga amalga oshirilgan oz sonli rihllarning, ayniqsa Hakam II davrida sodir bo'lishi ham bu haqni tasdiqlaydi. Andalusiyadan Sharqqa amalga oshirilgan rihllar ma'lum qiyinchiliklarni ham o'z ichiga oladi. Chunki Andalusiya ilmning asosiy markazlaridan juda uzoqda joylashgan. Dengiz safarida kemandi cho'kish ehtimoli, quruqlikdagi safarlarda qaroqchilar hujumiga uchrash xavfi, piyoda safarlarda esa uzoq masofani bosib o'tishning qiyinchiliklari kabi moddiy qiyinchiliklar bilan birga, vatan hasrati va yaqinlardan ajralish kabi ma'naviy qiyinchiliklar ham rihlada duch kelinadigan to'siqlardandir. Shu sababli, rihla Andalusiyalik roviylar uchun odatda hayotlarida bir marta amalga oshiriladigan faoliyat bo'lgan. Ikki marta rihla qilgan muhaddislar ham bo'lsa-da, bu holat kamdan-kam uchraydi.

XULOSA: Rihlarning Andalusiya hadis maktabining shakllanishida ham muhim rol o'ynaganligi ko'rinadi. Andalusiya muhaddislar olib borgan keng rihla faoliyati natijasida, birinchi navbatda "Kutub-i sitta" bo'lgan holda, Sharqda yozilgan ko'plab hadis asarlarini Andalusiya olib kelishgan. Bu hadis asarlari Andalusiya hukmron bo'lgan Molikiy fiqh olimlari tomonidan dushmanlik bilan qarshilansa-da, davom etayotgan rihlalar va xalifalarning ahli-hadisga ko'rsatgan yordamlari tufayli bu qarshiliklar kamaygan va IV/X asrdan boshlab ahli-ray va ahli-hadis o'rtasida yaqinlashuv yuzaga kelgan.

O'tkazilgan tadqiqot hijriy dastlabki to'rt asrdagi rihlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, Andalusiya muhaddislarning rihlari haqidagi tadqiqotlar uchun boshlang'ich sifatida baholanishi mumkin. Boshqa asrlarni ham o'rganish orqali amalga oshiriladigan yanada keng qamrovli tadqiqotlar, Andalusiya va Sharq Islom dunyosi o'rtasidagi ilmiy almashinuvning tabiati haqida shubhasiz yanada batafsil ma'lumotlar taqdim etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fierro, Maribel "Hadis'in Endülüs'e Girişi," Çev. Ramazan Özmen, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, sy. 2, 2006, s. 211-233.
2. Gellens, Sam Isaac, "The external perspective: Talab al-'Ilm, the Spanish 'ulamā' and Egypt," In Scholars and travellers: the social history of early muslim Egypt: 218- 487/ 833-1094, Ann Arbor, Michigan, University Microfilms International, 1992, s. 40-56.
3. Hamidotun, Mustafo Muhammad, Madrasatu'l-hadis fi'l-Andalus, I-II, Bayrut, Daru Ibn Hazm, 2007.
4. el-Huseysin, Abdülhâdî Ahmed, "Mağrib ve Endülüs'e Hadis'in Girişi," Çev. Murat Gökalp, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: X, sy. 1, 2005, s. 107-138.
5. Inan, Muhammad Abdulloh, Davlatu'l-Islam fi'l-Andalus, I-VI, Qohira, Maktabatu'l-Hanji, 1997.
6. Ibnu'l-Faradiy, Abu'l-Valid Abdulloh b. Muhammad b. Yusuf, Tarihu ulamoi'l-Andalus, I-II, Thq. Bashshor Avvod Ma'ruf, Mahmud Bashshor Avvod, Tunus, Daru'l-G'arbi'l-Islamiy, 2008.
7. Ibn Bashkuval, Abu'l-Qosim Halaf b. Abdulmalik b. Mas'ud, Kitabu's-Sila fi tarihi a'immati'l Andalus, I-II, Thq. Bashshor Avvod Ma'ruf, Tunus, Daru'l-G'arbi'l-Islamiy, 2010.
8. Ibn Hayyon, Abu Marvan Hayyon b. Halaf b. Husayin al-Umaviy, al-Maktabas fi tarihi'l-Andalus, Thq. Mahmud Ali Makkiy, Bayrut, Daru'l Kitabi'l-Arabiy, 1973.
9. Iso, Muhammad Abdulhamid: Tarihu't-ta'lim fi'l-Andalus, Qohira, Daru'l-Fikri'l-Arabiy, 1982.
10. Qozi Iyoz, Abu'l-Fazl Iyoz b. Muso b. Iyoz al-Yahzubi: Tartibu'l-madorik va taqribu'l-masolik li-ma'rifati a'lomi mazhabi Malik, IVIII, Thq. Abdulqodir Sahroviy, Muhammad b. Sharif, Said Ahmad A'rab, Rabad, Vizoratu'l-Avqaf va'sh-Shuuni'l Islamiyya, 1982.
11. Tozi, Abdulhodiy: Rihlatu'r-rihlati Makka fi mia rihla Mag'ribiyya va rihla, Riyad, Muassasatu'l-Furqon li't-Turosi'l-Islamiy, 2005.
12. Ibn Hayr, Abu Bakr Muhammad b. Hayr b. Umar Ishbiliy: Fahrasatu Ibn Hayr al-Ishbiliy, Thq. Bashshor Avvod Ma'ruf, Mahmud Bashshor Avvod, Tunus, Daru'l-G'arbi'l-Islamiy, 2009